

Antitézisek az irodalomról, bölceletről és ideológiáról

A tézis hálás „műfaj”: megmarad a kijelentés szintjén, nem követel bizonyítást. Csak feltételezi azt, hogy a tézisek megfogalmazója rendelkezik a tételek igazolására szolgáló apparátussal. Ugyanakkor a téziseknek megvan a hátulütőjük is: mivel nem bizonyítottak, ha akarom, elfogadom őket, ha akarom, nem, legalábbis addig, amíg szerzjük fel nem sorakoztatja bizonyítékait. Mivel Bretter György tézisei az irodalomról, bölceletről és ideológiáról (*Korunk*, 1970. 3) szintén csak afirmatív, de nem demonstrált jellegűek, engedtessek meg, hogy szembeállítsam velük saját antitéziseimet. Ez persze nem jelenti azt, hogy számos tézisével, amelyekre itt nem reflektálok, ne értenék tökéletesen egyet.

TÉZIS

a. „(Nemzetiségi kultúránk) Bölceleti megalapozottsága a nyelvben meghúzódó népi bölcsességben, nem a filozófiában van.”

b. „Az átélt és most-élt élet nem lehet a filozófia kiindulópontja: a konkrét élet csak ideológiát, »életfilozófiát« képes önmagából kitermelni.”

c. „Az ideológia aktivitás-modellje az *itt és most*, a filozófia aktivitás-modellje perspektivikus.”

d. „Az irodalom az ideologikus aktivitás-modellt hordozza akkor, ha bölceleti alapja a nyelvben kifejeződő ösztönös-népi elem tudata, illetve ennek megfogalmazott formája.”

ANTITÉZIS

Nemzetiségi kultúránk *szocialista* jellegű, s ez megköveteli a *tudatos* bölceleti alapvetést. A népi bölcsesség csak „spontán önkifejeződés”, kultúránk nem lehetne *szocialista*, ha megalapozottsága — a népi bölcsességen túl — nem a marxista filozófiában volna. (Az más kérdés, hogy esetenként ez a filozófiai megalapozottság *milyen fokon* tudatos.)

A filozófia — általánosítás. A valóságot hűen tükröző filozófia az átélt és most-élt életből indul ki, és ebből általánosít. Az eredmény: nem valamilyen pejoratív értelmű, szűkreszabott „életfilozófia”, hanem a *való élet filozófiája*.

Mivel a filozófia ideológia is, az ideológia és a filozófia aktivitás-modelljét nem lehet mereven szembeállítani egymással. A marxista filozófia mint ideológia aktivitás-modellje az *itt és most*-ból kiinduló *perspektivikus* tevékenység-modell.

Irodalmunk mint a nemzetiségi szocialista kultúra része bölceleti alapvetése tekintetében nem áll meg az ösztönös-népi bölcsességnél. A szocializmus melletti kiállítás lehetetlen volna anélkül, hogy ne épülne tudatos bölceleti alapokra: a marxi—lenini filozófiára. Mivel ebben a filozófiában az *itt és most* aktivitás-modell egybeolvad a *távlatok* aktivitás-modelljével, az ilyen filozófiai gyökerekből táplálkozó irodalom a múlt és a jövőt egyaránt megragadja.

c. „Az ilyen irodalom tehát filozófiaellenes: a totalitás-modellt mint spekulációt veti el, a filozófiai aktivitás-modellt mint a felelősségvállalás hiányát kezeli.“

f. „Az irodalom a metaforán innen, a filozófia az »itt és most«-on túl futja be pályáját. Az irodalom képtelen sugallni, a filozófia képtelen a jelenvalóságot megérteni. Az egyik vérszegény, a másik aktivitásidegen.“

g. „Irodalmunkat bölceletileg megalapozni nem lehet: irodalmunkat egy olyan nyelviség kifejeződésévé kell tenni, amely már asszimilálta a tudományos világképet, és csak akkor lehet bölceletileg »megalapozni.«“

h. „Irodalmunk még csak nem is valóság-irodalom, mert nem talál utat sem a tudomány, sem a filozófia felé. Ideologikus irodalom. Kisajátítja a kultúra egészét: pedig egyoldalú.“

i. „Reagálásunk kategorikus nyelve nem jelenti azt, hogy gondolatmenetünket csalhatatlannak véljük.“

Az ilyen irodalom tehát *nem* filozófiaellenes: a totalitás-modellt *nem* veti el, a filozófia aktivitás-modelljében az *itt és most*, valamint a *jövő* iránti felelősségvállalást látja.

Az irodalom a „konkrét totalitáson“ túlmutat, a filozófia pedig az „itt és most“-ot megragadva folytatja pályáját a jövőbe vetítés felé. A „konkrét totalitást“ meghaladó irodalom sugall, az igazi filozófia képes megérteni a jelenvalóságot. Az egyik vérbő, a másik aktivitásra serkent.

Irodalmunk bölceletileg megalapozott (bár ezeknek az alapoknak a bővítése, szilárdítása nem kis feladata), jórészt asszimilálta a tudományos világképet.

Irodalmunk valóság-irodalom, mert nem hiányzik belőle sem a tudomány asszimilálására irányuló törekvés, sem a filozófiai megalapozás. Ideologikus irodalom a szó legjobb értelmében. Kultúránk egészével azonban nem azonosítható, bár annak központjában van. A filozófia csak akkor kapja meg a neki kijáró helyet kultúránk egészében, ha nem tagadják meg tőle evilágiságát s azt a jogát, hogy az *itt és most*-ról is bölcselkedjék.

Reagálásunk kategorikus nyelve nem jelenti azt, hogy gondolatmenetünket csalhatatlannak véljük. Lehetséges, hogy az igazság itt is a tézist és antitézist követő szintézisben van.

Balázs Sándor

Nyelvészet és nyelvfilozófia

Nyelvészeti számunk előkészítése idején cikket kértünk Szépe György budapesti nyelvésztől. Kérdésünk így hangzott: Mi a mai nyelvészet álláspontja azokkal a modern nyelvfilozófiai irányzatokkal kapcsolatban, amelyek a nyelv elemzésében jelölik meg a filozófia legfőbb vagy éppen kizárólagos feladatát? Szépe György válasza lapzártá után érkezett meg, s utólag is szívesen adjuk közre.

Azt hiszem, hogy a mai nyelvészetnek ebben a kérdésben nincs egyértelmű álláspontja, már csak azért sem, mivel nehéz a mai nyelvészet egységéről beszélni. A nyelvészet — messziről nézve — jelenleg igen meghasonlott állapotban van: a fő törésvonalak az úgynevezett általános nyelvészet és az egyes nyelvek (különös) nyelvésze, azután az elméleti igényű nyelvészet és a leltározó, kommentáló igényű

(hágyományos) nyelvészet, a megismerő (leíró vagy magyarázó) igényű és az alkalmazott nyelvészet között található. Ezeket a fő törésvonalakat eléggé eltakarják az egyes nyelvészeti iskolák, sőt az egyes országokban (esetleg városokban) található nyelvészeti egységek ellentétei.

Nagyon ritka, hogy világosan kifejtett filozófiai, nyelvfilozófiai alapja volna nyelvészek, nyelvészcsoporthoz különbözőségének.

Természetesen mindenféle tudományos jellegű tevékenység implikál bizonyos filozófiai feltevéseket. Nyelvészek néha szeretik ezt elméleti és módszertani keretnek nevezni. A filozófia nyílt elutasítása talán a legvilágosabb filozófiai alapokat sejteti; különösen még ha azt is kifejti az illető skatudós (nyelvész vagy más), hogy *miért* nincs szüksége *egy bizonyos* filozófiára.

A nyelvészeti tevékenység is magával hoz bizonyos nyelvfilozófiai (vagyis nyelvre vonatkozó filozófiai) feltevéseket. Ezeket csak az ún. általános nyelvészek fejtik ki, de ugyanúgy megtalálhatók bármely „szaknyelvész” tevékenységében. Az ún. szaknyelvészeti nyelvfilozófiája az esetek többségében tökéletesen elegendő konkrét nyelvészeti kutatómunkájuk számára. Igazságtalanok volnánk, ha azzal jellemeznénk összefoglalóan, hogy ez általában egy előző korszak maradványa, vagyis hogy elévült. Erre ugyanis jogosan mondhatnák ők, hogy „nem lehet dolgozni, ha folyton mozog az asztal”; s talán még azt, hogy ők épp konkrét kutatásaik révén viszik előre a nyelv megismerését, bizonyos pontokon. Ezért talán közelebb áll az igazsághoz, ha úgy jellemezzük, mint „soft” (lágy, puha, rugalmas) nyelvfilozófiát, szemben az általános nyelvészet és *Sprachphilosophie* „hard” (kemény, merev) nyelvfilozófiájával. Ez a „soft”-jelleg nem mindig hátrányos. A föltett kérdésre a „soft” nyelvfilozófiák a maguk módján reagálnak. Vagy sehogy sem, vagy véletlenszerű szakmaközi kapcsolatukból kifolyóan.

Ha azokat az általános nyelvészeket próbáljuk felsorolni a XX. századból, akik egyszerre tudták filozófiai „szinten” körvonalazni elméleti felfogásukat, és jelentős iskolát hoztak létre, akkor nem kell sokáig számolnunk. A svájci Ferdinand de Saussure-ön kívül a dán glosszematikus iskola vezetője, Louis Hjelmslev, a legjelentősebb amerikai deskriptív nyelvész, Leonard Bloomfield, a szovjet-orosz Sz. K. Saumjan és az amerikai generatívista nyelvész, N. Chomsky tartozna ebbe a sorba. Nem lehet feladatunk ezeknek az irányzatoknak a bemutatása, s torzító lesz az az egy-két szó, amellyel mintegy beskatulyázzuk őket (de némi eligazítás miatt erre szükség van). Saussure annyira közismert, hogy mentesít még ettől is. Hjelmslev és a dániai glosszematika feszes fogalmazású neopozitivisták elmélet, platonista. Ez azonban nem magyarázza, miért gyakorolt minimális hatást a nyelvleírásra, és miért hatott — olykor meglepő módon — teljesen más irányú nyelvészekre. A magyarázat talán az lehet, hogy fogalmi apparátusa jól kidolgozott, de procedurális segítséget nem ad a munkához. Annál nagyobb méretű nyelvleíró és elemző munka folyt Bloomfield, majd folytatói, B. Bloch és Z. S. Harris körében. Bloomfield redukcionista volt és ugyanakkor behaviorista. (Ezek a címkék persze nem jellemzik kielégítően a nyelvészet legtöbb területén rendkívül művelt és produktív tudóst.) Bloomfield volt a harmincas évek „egyesített tudomány”-mozgalmának nyelvész képviselője. Hjelmslevhez és Bloomfieldhez képest a logika és a modern tudományelmélet, valamint a szemiotika volt a fő ihletője Sz. K. Saumjan-nak. Saumjan nem filozófus a nyelvről, hanem egy olyan egyetemes kalkulus kialakításán dolgozik, amely adekvát módon produkálná az emberi nyelv valamennyi formáját és egyúttal minden természetes nyelv formáit. Saumjannak elméleti jelentőségéhez képest csekély a hatása a nyelvleírásban; úgy látszik, könnyebb a kevésbé következetes elméletek alapján dolgozni. Meg kell jegyezni, hogy Saumjan elméletét marxista jellegűnek tartja, körülbelül úgy, ahogy egy tudományelméletileg helytálló kozmogóniai hipotézis vagy empirikusan igazolható fizikai elmélet is összhangban áll a marxizmussal.

Új fejezetet jelent N. Chomsky generatív nyelvészeti elmélete. (Erről — ha jól emlékszem — a *Korunk* már beszámolt olvasói számára.) Chomsky a nyelvészeti elmélet (nyelvelmélet) logikai struktúráját kutatta. Ennek alapján megírta és meghaladta a közvetlen előtte Amerikában elterjedt leíró nyelvészetet, főként mesterének, Z. S. Harrisnek felfogását. Chomsky azonban nem belső kritikát végzett, hanem a matematika, a formális logika és a tudományelmélet alapján új keretet teremtett a nyelvelméletek jellemzésére, értékelésére. Saussure-höz nyúlt vissza, amikor az ember nyelvi képességének modellálásában látta meg a nyelvészet feladatát, és Humboldthoz, amikor ezt a nyelvi képességet dinamikusnak fogta föl. (Az útkeresést csak elméletének teljes kifejtése után művelte, ennek során Descartes-ig

és a racionalizmusig, illetőleg Vaniniig jutott Chomsky, illetőleg iskolája.) Chomsky nyomán alakult ki a *generatív nyelvelmélet*. Ezt gyakran együtt említik a transzformációs grammatikával, pontosabban a transzformációs szintaxissal, mivel a generatív nyelvelmélet „dinamikus” mozzanatát a mondatok transzformációs leírása, jellemzése biztosítja. Ez abban áll, hogy a természetes nyelvek mondatait nem önmagukban lehet leírni, hanem más, alapvető struktúrákhoz képest, azoknak — szigorúan megszabott szabályok szerint történő — „átalakítása” révén. Így az egyes mondatokat levezetjük, lépésről lépésre bontjuk ki szerkezetüket.

Chomsky elmélete alapján széles körű empirikus nyelvéleírásai munka bontakozott ki világszerte (így Magyarországon és Romániában is). S több ponton előre lépett az „általános” nyelvészeknek a nyelvről való gondolkodása is. Már az a föltevés, hogy az egyes mondatok alapjául szolgáló struktúrák közösek minden emberi nyelv számára, áthidalta az „általános” és a „különös” nyelvészet szakadékát. (Ezt megkísérelte Hjelmslev és Saumjan is.) Chomsky a nyelv képességét az ember veleszülető — tehát antropológiai vagy biológiai szintű — tulajdonságának tartja. (Ennek elméleti következményeiről sok vita folyik az utóbbi években.) Ez a képesség csupán szervező jellegű, ennek segítségével tudja a gyermek a környezet töredékes nyelvi megnyilatkozásaiából kiszűrni azt a szabályrendszert, amelyre majd a későbbiekben saját nyelvhasználatát építi. Hiszen egy felnőtt embernek olyan szabályrendszerre van szüksége, melynek segítségével még soha nem hallott mondatokat megért, és még soha nem tapasztalt helyzetekről tud mások számára érthetően nyilatkozni. Ez az az alkotó aspektus, amely olyan vonzóvá teszi más szakmák számára a generatív elméletet. Ez a keret nagyon termékeny a gyermeknyelv-kutatás és általában a pszicholingvisztika számára.

A generatív nyelvészet általános elmélete mellett jelentősen kifejlődött a szintaxis és a fonológia fejezete (vagyis a mondatok és hangalakjuk leírásának rész-elmélete). Kevésbé fejlődött ki a szemantikája (vagyis a mondatok jelentésének rész-elmélete). A *szemantika* létrehozására — ebben a keretben — a legjelentősebb kísérletet két, Chomskyhoz közel álló filozófus végezte el: Jerry A. Fodor és Jerrold J. Katz. Ez a kísérlet csak részben volt sikeres: egyszerűst előtérbe helyezte szintaxis és szemantika viszonyát (a mai generativista viták fő tárgyát), s rákényszerítette Katzékra a generatív nyelvelmélet és a kurrens nyelvfilozófiai elméletek szembesítésére.

A szembesítést a kettőjük szerkesztette nyelvfilozófiai antológia készítette elő, és Katznak egyedül írott könyve (*The Philosophy of Language*) kívánta elvégezni. Az antológia bevezető tanulmánya magyarul is megjelent 1967-ben a *Magyar Filozófiai Szemlében* (*Mi a baj a nyelvfilozófiával?* címmel). Voltaképpen ez a tanulmány ad választ a számomra fölített kérdésre; pontosabban ez az egyetlen jelentős tanulmány, amely kifejezetten ezzel a céllal íródott. (Több írás található természetesen félig-meddig hasonló céllal.) Katzék persze nem nyelvészek, de véleményük a generatív nyelvészet álláspontját képviseli. (Más kérdés, hogy sem Chomsky, sem mások, például a magyarországi generativista nyelvészek sem értenek egyet a szerzőpár minden egyes részlet-megfogalmazásával.)

Katz és Fodor írásának első két bekezdését azért idézem, mert nem tudnám világosabban exponálni a témát: „A jelenkori filozófia paradoxonai között talán a következő a legmeglepőbb. Bár az utóbbi évtizedek filozófiájának módszereit és céljait jogosan kiáltották ki (vagy bélyegezték meg) nyelvészetinek (*jobb fordítás: nyelvinek* — Sz. Gy.), ebben az időszakban teljesen eredménytelen volt a filozófusok arra irányuló kísérlete, hogy megalkossák a nyelv explicit teóriáját, illetőleg, hogy vizsgálati módszereiket explicit módon fogalmazzák meg. Akkor, amikor a filozófia valamennyi nagy kérdésében nyelvészeti (*nyelvi* — Sz. Gy.) megfontolások állnak a viták homlokterében, a nyelv filozófiája épp hogy tengődik. Még részleges véleményazonosságot sem sikerült elérni: azokban a lényeges kérdésekben, amelyek a nyelv egy kielégítő elméletének megalkotására vonatkoznak. Minden területen, minden kérdésben a sajátos eltérések zűrzavara található. Beszélhetünk (a korábbi és későbbi) Wittgenstein, Ryle, Austin, Carnap, Russell, Quine, Frege, Tarski, Skinner, Cassirer és Naess híveiről, hogy csupán a legkiemelkedőbb példákat említsük, de még ezeken a táborokon belül is véleménykülönbségek találhatók.

A nézetek sokfélesége ellenére is megállapíthatók azonban bizonyos szemléletbeli és módszert illető azonosságok. Ha nemcsak azt nézzük, mit mondanak a filozófusok, amikor a nyelvről beszélnek, hanem azt az implicit felfogást is figyelembe vesszük, amely módszereikben és érveléseik előfeltevéseiben megnyilvánul, akkor a nyelv természetéről vallott két — egymást kölcsönösen kizáró — nézet

egyikével találkozunk. Vagy azt tételezik fel, hogy egy természetes nyelv struktúrája megtévesztésig hasonló egy mesterséges nyelvnek mint logisztikai rendszernek a struktúrájához, vagy azt, hogy a jelentés lényeges kérdései az egyedi szavak és kifejezések használatának analízise alapján tárhatók fel eredményesen. Attól függetlenül, hogy e nézetek melyikét vallják, megközelítőleg vagy a pozitívizmus, vagy a mindennapi nyelv filozófiájának (ordinary-language philosophy) hagyományait folytatják.

A két szerző ezután e két iskolát szembesíti, és jóformán „kioltja” az egyiket a másikkal. A cikk második részében állnak elő pozitív javaslatukkal, s ezt folytatja Katz önálló könyvében is. Ennek a lényege abban áll, hogy a nyelvfilozófiát helyettesíteni kell a nyelvészet filozófiájával, s nyelvészetben természetesen generatív nyelvészet értendő. Ezt a javaslatot általában nem fogadták el sem a nyelvészek (a generativisták sem, akik gyakran szintén közömbösek filozófiai kérdések iránt), sem a filozófusok. Ennél jobb javaslat azonban idáig még nem hangzott el; s ha a cikk első részét elfogadjuk, akkor nemigen marad más alternatívánk.

Néhány megjegyzést azonban így is kell tenni. Az természetesen még amerikai viszonylatban is túlzás, hogy „valamennyi nagy kérdésben nyelvészeti (nyelvi) megfontolások állnak a viták homlokterében”, ezt a közismerten progresszív Katz is jól tudja. A mi szempontunkból — az eredeti kérdésre visszatérve — fontos, hogy a két fő nyelvfilozófiai irányzat szembesítéséből kiderül — ha elfogadjuk Katzéknak itt csak jelzett gondolatmenetét — ezek sem nyelvészeti, sem filozófiaiailag nem kielégítőek. (És szintézisük sem lehetséges, mert kizárják egymást.) Meghaladásuk csak akkor lehetséges, ha figyelembe vesszük a nyelvészet eredményeit.

Gondolom, a *Korunkat* nem az érdekli, hogy ezek után milyen esélyei, lehetőségei vannak egy korszerű nyelvfilozófia kialakításának. (Ez ugyanis jóval bonyolultabb egy nyelvész szempontjából, mint a nyelvészeti megiscsak egyoldalúan művelt Katz és Fodor szempontjából.) Ezen a helyen nyilván annak volna jelentősége, ha egyértelműen „le tudnánk szögezni”: az a filozófia ipso facto rossz és elvetendő, amely „a nyelv elemzésében jelöli meg a filozófia legfőbb vagy éppen kizárólagos feladatát”. Ennek a „leszögezésnek” csak triviális volna az igazsága.

Nyilvánvaló, hogy a nyelv filozófiai vizsgálatára szükség van. Az is nyilvánvaló, hogy a nyelv vizsgálata a filozófiában nem pótolja a többi kérdés vizsgálatát. Ebből azonban nem következik az, hogy nincs szükség a) a nyelv filozófiájára, b) a filozófia egészén belül a nyelvészet és a „szak-nyelvfilozófia” szempontjainak fokozott figyelembevételére. A nyelvészek, „általános” nyelvészek nagymértékben felelősek azért, hogy mi kerül bele a filozófiába a nyelvről. (Párhuzam céljából meg kell kérdezni a fizikusokat.)

Ha a nyelvészetet úgy művelik, hogy nem korszerű mint társadalomtudomány, nem korszerű mint mentális diszciplína, nem korszerű mint egzakt tudomány, akkor nem szabad csodálkozni azon, hogy a nyelvről elfogadhatatlan dolgokat állítanak némely filozófusok (bárhol a világon, például a szocialista országokban is). Természetesen nem vehetjük magunkra a teljes felelősséget azért, mert egyesek a társadalom problematikáját, a megismerés problematikáját a nyelvvel kívánják pótolni. De egy olyan nyelvészet esetében, amely a kor színvonalán áll, ez sokkal nehezebben művelhető eljárás. Ha a nyelvészeti szemantika eléri például a fonológia szintjét, akkor nem marad tér a természetes nyelv filozófusának. Ha a szintaxis egyre több egyetemes nyelvi szabályszerűséget fedez föl, akkor nehezebb lesz a helyzete a pozitívista nyelvelemző filozófusnak. S ha a *nyelvszociológia* (szociolingvisztika) úgy kifejlődik, ahogy azt manapság várjuk, akkor aligha lehet a nyelv társadalmi jellegéről általánosságban beszélni, illetőleg az általánosságokat úgy elutasítani, hogy megfélemedezzünk a nyelv társadalmi jellegéről.

A nyelvész manapság erősen pirul akkor, ha abszurd dolgokat olvas a nyelvről. A nyelvész azonban, sajnos, a kényszerű munkamegosztás folytán, többé már nem filozófus. S ezért a nyelvész nagyon örül annak, ha a filozófusok nemcsak közvetlenül foglalkoznak a nyelvvel, hanem igénybe veszik ehhez a nyelvészet segítségét is. Hol van ma már az a filozófus, aki a fizika ismerete nélkül szólna hozzá a fizikával kapcsolatos filozófiai kérdésekhez? *A nyelvészetet ismerő filozófus-típus egyelőre még hiányzik.*

Marxista nyelvfilozófia, marxista igényű nyelvfilozófia és a marxista filozófia nyelvvel vonatkozó része is csak akkor fejlődik ki — úgy, ahogy azt sokan szeretnék —, ha a filozófusok több és jobb nyelvészetet ismernek majd. Ehhez még jobb nyelvészet kell.

Szépe György